

Waszkiewicz, Jerzy

Polska historiografia dziejów Białorusi w latach 1945-1991

Dzieje Najnowsze 31/1, 85-102

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ

Jerzy Waszkiewicz
Warszawa

Polska historiografia dziejów Białorusi w latach 1945-1991

Badania historii ZSRR, poszczególnych narodów wchodzących w jego skład, oraz historii stosunków polsko-radzieckich podjęto w Polsce na szerszą skalę po drugiej wojnie światowej. W nowo powstałej rzeczywistości politycznej badania te wspierały władze państwowe PRL zorientowane na zbliżenie z ZSRR. Zdaniem niektórych polskich badaczy, w kontaktach polsko-radzieckich w naukach humanistycznych dominowała historia, a historycy polscy badaj najwcześniej spośród przedstawicieli nauk humanistycznych zapoczątkowali dwustronną współpracę z nauką radziecką¹. Ówczesna rzeczywistość, ograniczone możliwości wyboru tematów i dostępu do źródeł narzucały kierunki badań. W latach 1945-1956 zdecydowanie przeważały badania nad historią gospodarczą, dziejami tzw. ruchów robotniczych, społecznych i rewolucyjnych². Powołany w 1952 r. Instytut Polsko-Radziecki, wyłoniona z niego w 1960 r. Pracownia, a w 1965 r. Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN, na podstawie którego z kolei w 1968 r. powstał Instytut Krajów Socjalistycznych PAN

¹ O. Wyszomirska-Kuźmińska, *Więzi humanistów polskich i radzieckich (1944-1980)*, Wrocław 1988, s. 43; W. Markiewicz, H. Chołaj, *Współpraca PRL i ZSRR w naukach społecznych*, „Nauka Polska” 1975, nr 8, s. 43. Wynikało to m.in. z tego, że część historyków radzieckich, zajmujących się starszą historią, zagadnieniami mniej podatnymi na ingerencję polityków, cieszyła się w Polsce dobrą opinią (np. W. I. Piczeta, I. I. Kostiuszko, W. D. Koroluk, W. A. Djakow, I. B. Griekow).

² Jeżeli chodzi o historię gospodarczą, to dawała ona większe szanse badań bez zagrożenia interwencją polityczną i ingerencją cenzury, ponieważ tematyka ta preferowana była ze względów ideologicznych. W rezultacie takiej zmiany priorytetów: „Badania nad dziejami gospodarki, dawniej pozostające w cieniu innych dziedzin, zyskały poparcie oficjalne władz i mogły się w miarę swobodnie rozwijać. Trzeba wprawdzie dodać, że w dyskusjach — niestety — pojawiały się zbyt często argumenty ideologiczne” — zaznacza J. Tomaszewski. (Informacja uzyskana od J. Tomaszewskiego — w dyspozycji autora). Jerzy Maternicki np. uważa, że w latach 50. najbardziej dynamicznie rozwijała się w Polsce historia gospodarcza, w latach 60. nastąpił renesans historii politycznej, a pod koniec lat 80. największe osiągnięcia miała na swym koncie historia społeczna. (J. Maternicki, *Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice*, t. 2, Warszawa 1990, s. 682).

— zdominowały i praktycznie zmonopolizowały badania historii stosunków polsko-radzieckich. Instytucje te zyskały w środowiskach naukowych wielce dwuznaczną opinię lub nawet całkiem złą ze względu na ich wyraźnie polityczny charakter i niski poziom naukowy sporej części badaczy. Również ze względów ustrojowych publikacje historyczne pierwszego dziesięciolecia powojennego w Polsce dotyczące Białorusi miały dość wąski zakres tematyczny. Przeważały prace nie mające bezpośrednich odniesień politycznych³ lub podejmujące tematykę „rewolucyjno-demokratyczną” i „powstaniowo-wyzwolicielską”⁴. Sytuacja ta uległa zmianie w drugiej połowie lat 50.

W dorobku historyków polskich prace poświęcone historii Białorusi są niestety niezbyt liczne. Jak zauważa Romuald Wojna, w historiografii polskiej dzieje białoruskie znajdowały na ogół wyraz w badaniach cząstkowych, a w polskiej prasie historycznej problematyka białoruska pojawiała się stosunkowo rzadko. Jeszcze gorzej, jego zdaniem, wyglądała sytuacja w drukach zwartych. „Najczęściej tematyka białoruska pojawia się w związku z rozważaniami o stosunkach polsko-radzieckich w okresie międzywojennym i w powiązaniu z terenami Białorusi Zachodniej”. Za największy brak w tej dziedzinie badań uważał historyk nieobecność wewnętrznych dziejów Białorusi⁵. Helena Głogowska, oceniając stan polskiej historiografii Białorusi dwudziestego wieku, dochodzi do wniosku, że badania te: „na ogół nie mieściły się w programach środowisk naukowych w Polsce. Były one przedmiotem dociekań pojedynczych uczonych, podejmujących opracowanie poszczególnych tematów z własnej inicjatywy”⁶. Kwestie białoruskie rzadko stawały się samodzielnym przedmiotem badań historycznych, najczęściej rozpatrywano je w aspekcie stosunków polsko-rosyjskich lub polsko-radzieckich. Wśród instytucji naukowych, w których prowadzono badania nad historią Białorusi, trzeba wymienić Instytut Historii PAN, Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich i Instytut Krajów Socjalistycznych PAN. W ramach międzynarodowej współpracy naukowej w dziedzinie badań historycznych stałe kontakty łączyły Instytut Historii Akademii Nauk BSR z Wydziałem Historycznym Uniwersytetu im. A. Mickiewicza oraz Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku z Uniwersytetem Jagiellońskim. Przykładem takiej współpracy może być rozpoczęcie w 1957 r. przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk pracy nad wielotomowym wydawnictwem *Powstanie 1863 roku. Materiały i dokumenty*. Instytut Historii kontynuował ją wspólnie z Instytutem Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR i instytutami historii akademii nauk Białoruskiej, Litewskiej i Ukraińskiej Republiki Radzieckiej. Współpraca trwała do 1974 r., a dokumenty zawarte w tej serii naświetlają m.in. jedno z ważnych zagadnień XIX w.

³ Np.: W Hołubowicz, *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń 1950 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, „Prace Prehistoryczne”, z. 3/4); *Inwentarz pomiarowy dóbr klucza brańczyckiego na Białorusi z 1682 roku*, oprac. J. Kazimierski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (Teksty źródłowe) 1955, nr 2, s. 403-434.

⁴ Np.: H. Batowski, *Powstanie białoruskie w XVII w. przeciw polskim feudalom*, w: *Konferencja metodologiczna historyków polskich, Pierwsza*, t. 1, Warszawa 1953, s. 305-308; *Bunt chłopski na Białorusi*, „Ze skarbcza kultury” 1952, z. 1, s. 17-18; W Sulewski, *Stanisław Michał Krzyczewski*, „Wiedza i Życie” 1955, nr 12, s. 846-848; W. Kordowicz, *Konstanty Kalinowski. Rewolucyjna demokracja polska w powstaniu styczniowym na Litwie i Białorusi*, Warszawa 1955.

⁵ Por. R. Wojna, *Nowsze badania białoruskie nad rozwojem BSR w okresie międzywojennym*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1981, t. 17, s. 191.

⁶ H. Głogowska, *Stan badań nad historią Białorusi XXX w. w Polsce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, z. 1/5 (Białystok) s. 97.

— przebieg ruchu manifestacyjnego i powstańczego na Białorusi, Litwie i Ukrainie. Studia w tym zakresie prowadzone były również w Mińsku⁷.

Liczba ukazujących się w Polsce prac poświęconych historii Białorusi lub poruszających poszczególne zagadnienia jej dziejów wahała się w ciągu badanego okresu w dość istotny sposób. Pewien wzrost notuje się na początku lat 60. W latach 70. następuje wyraźne zaniechanie badań nad historią Białorusi i widoczny spadek liczby publikacji na ten temat. Lata 80. przyniosły znaczne ożywienie w tej dziedzinie, co spowodowało wzrost liczby publikowanych prac. Tendencja ta nasiliła się na początku lat 90., a tematyka białoruska zaczyna coraz częściej pojawiać się na konferencjach naukowych organizowanych przez polskich historyków.

W omówieniu poniższych prac zastosowano zasadę chronologiczną oraz podejście geograficzno-etnograficzne, tj. traktowanie ziem zamieszkałych przez ludność białoruską w sposób całościowy, nie ograniczając się ich państwową przynależnością w różnych okresach historycznych. W ciągu wieków historia Białorusi stanowiła część dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej Obojga Narodów i w ten sposób nieodłączna była od historii Polski. W niniejszym podrozdziale zdecydowaliśmy się omówić prace naszym zdaniem najważniejsze, pomijając szereg publikacji traktujących kwestię białoruską w sposób poboczny lub wtórny albo charakteryzujących ją w zbyt wąskim zakresie tematycznym.

Historiografia polska po drugiej wojnie światowej dotycząca Białorusi zaczyna się od pracy Włodzimierza Hołubowicza *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*⁸. Jest to obszerna praca będąca w istocie dziełem etnograficznym, na które złożyły się wyniki badań terenowych i poszukiwania autora z lat 1937-1939. Objęły one całe górne i średnie dorzecze Niemna. Zaobserwowany i opracowany przez niego materiał etnograficzny stanowi wysokiej rangi osiągnięcie w polskiej literaturze etnograficzno-historycznej.

W ramach badań nad powstaniem styczniowym historiografia polska lat 50.-60. dokonała próby analizy świadomości narodowej na Białorusi i Litwie w XIX w. W związku z tym zwrócono uwagę na osobę Konstantego Kalinowskiego (w wersji białoruskiej Kastuś Kalinouski). Główną i jedyną monografią poświęconą Kalinowskiemu była książka Wiktora Kordowicza *Konstanty Kalinowski. Rewolucyjna demokracja polska w powstaniu styczniowym na Litwie i Białorusi*⁹. Mimo wyraźnego hołdowania panującym wówczas dogmatom ideologicznym autor od nowa w polskiej historiografii spojrzął na postać Kalinowskiego. Podkreśla wpływ otoczenia białoruskiego na wychowanie Kalinowskiego w okresie lat szkolnych, jego działalność na Białorusi i Litwie przed wybuchem powstania styczniowego, udział w powstaniu i rolę w charakterze komisarza zarządzającego prowincjami byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Omawia szerzej „Muzykę Prawdę”, białoruskojęzyczne wydanie prowadzące propagandę wśród chłopów białoruskich na rzecz powstania, analizuje też *List spod szubienicy*, końcowe dzieło pióra Kalinowskiego. Ukazując rolę Kalinowskiego w dziejach Białorusi, W. Kordowicz uważa go za działacza, który przywiązany do ludu białoruskiego, wychowany wśród niego, stał się rzecznikiem interesów chłopstwa białoruskiego, pozostając nadal Polakiem. Próby zanalizowania tekstów Kalinowskiego podjął się Krzysztof Kąkolowski w artykule *Konstanty Kalinowski i jego pisma*

⁷ Zob. S. Kieniewicz, *Siedemnaście lat współpracy na odcinku XIX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1974, t. 65, z. 4, s. 727.

⁸ Patrz przyp. 3.

⁹ Patrz przyp. 4.

w latach 1862-1864¹⁰. W pracy Zygmunta Młynarskiego i Piotra Łossowskiego *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1959) jedynie konstatowano obecność białoruskojęzycznej agitacji prowadzonej przez Kalinowskiego na zachodzie Białorusi. Autorzy przestudiowali dużo materiałów, i to nie tylko drukowanych, lecz i archiwalnych (wśród materiałów znajdujących się poza Polską wykorzystano fragmenty archiwaliów grodzieńskich). Białoruskich uczestników powstania podzielili autorzy na grupy według kryterium geograficznego: z Podlasia (unicy), z tzw. Białorusi Zachodniej (tereny Grodzieńszczyzny, Wileńszczyzny i północnej części Polesia) oraz z Białorusi właściwej, tzn. Mińszczyzny i Mohylewszczyzny. Po trzech latach ukazała się jeszcze jedna praca poświęcona międzynarodowym aspektom powstania styczniowego autorstwa Z. Młynarskiego i T. Książka. Tym razem Kalinowskiemu poświęcono cały fragment rozdziału¹¹. Próbuąc określić jego przynależność etniczną, Autorzy zaznaczyli, że Kalinowski, będący Polakiem z pochodzenia, dokonał świadomego wyboru, stając na czele zmagania chłopstwa białoruskiego.

Wśród badań historyków emigracyjnych na szczególną uwagę zasługują publikacje w londyńskim „Alma Mater Vilnensis”. Władysław Wielhorski w pracy *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego* poruszył problem białoruskości Kalinowskiego, która — zdaniem historyka — łączyła się u niego ze świadomością polską¹². Pogląd ten podzielali inni polscy historycy emigracyjni. Stanisław Kościalkowski twierdził, że świadomość narodowa Kalinowskiego łączyła w sobie tak separatyzm białorusko-litewski, jak i poczucie polskości¹³. Zdaniem badacza, osoba Kalinowskiego stanowiła dowód tego, że w okresie powstania styczniowego nie dostrzegano większych różnic między Polakami i Białorusinami. Kazimierz Okulicz określa Kalinowskiego jako pierwszego białoruskiego działacza politycznego¹⁴. Autor ponownie podejmuje ten temat w artykule *Białorusini, Litwini i Polacy w powstaniu styczniowym na Litwie historycznej*¹⁵, w którym zwraca uwagę na radykalizm społeczny Kalinowskiego, odrzucając tezę o jego separatyzmie. Zdaniem historyka, Konstanty Kalinowski był zdecydowanym zwolennikiem przymierza historycznej Litwy i Polski oraz prekursorem białoruskiego odrodzenia narodowego.

Na początku lat 60. historyk Mieczysław Tanty podjął próbę przeglądu białoruskich i polskich publikacji historycznych poświęconych K. Kalinowskiemu lub dotyczących jego działalności¹⁶. Autor zaznaczał, że postać Kalinowskiego nie doczekała się właściwej oceny polskich historyków starszej generacji, znajdując tylko fragmentaryczne odbicie w opracowaniach i pamiętnikach odnoszących się do powstania styczniowego.

10 W pracy zbiorowej *Z dziejów współpracy rewolucyjnej Polaków i Rosjan w drugiej połowie XIX w.*, Wrocław 1956, s. 181-224.

11 *Udział Rosjan, Litwinów, Białorusinów i Ukraińców w powstaniu styczniowym (1863-1864)*, Warszawa 1962, s. 32-35.

12 „Alma Mater Vilnensis”. Prace Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na obczyźnie, Londyn 1951, s. 145.

13 S. Kościalkowski, A. *Rzeczpospolita „Obojga Narodów” (1569-1795)*, B: *Wiek XIX i początek XX (do 1915 r.)*, „Alma Mater Vilnensis” (*Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego*), Londyn 1953, s. 92.

14 K. Okulicz, *Podział ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915-1923-1940)*, „Alma Mater Vilnensis” (*Dziejeziem...*), op. cit., s. 121.

15 „Zeszyty Historyczne” 1965, nr 7, s. 7-21.

16 M. Tanty, *Z nowych prac o Konstantym Kalinowskim*, „Rocznik Białostocki” 1962, t. 3, s. 417-424.

Powstaniu styczniowemu poświęcone są naukowe artykuły Dawida Fajnhauza¹⁷, autora monografii o ruchu konspiracyjnym na Litwie i Białorusi w latach 1846-1848¹⁸. Oceniając ogólną sytuację na Białorusi i Litwie w połowie lat 40. XIX w., autor m.in. dochodzi do wniosku, że polski ruch wyzwolenczy na tych terenach budził aktywność rodzącej się inteligencji białoruskiej i odgrywał dużą rolę w krystalizacji jej odrębności etnicznej. Monografia, prócz problemów sformułowanych w jej tytule, podjęła jeszcze jeden kapitalny temat od lat wielu zresztą nie podejmowany, temat, który można by było określić jako rusyfikacyjną politykę caratu na ziemiach Białorusi i Litwy. Z książki tej dowiadujemy się, jak ogromne trudności miała Rosja w rusyfikowaniu Białorusi i jak trudno było zniszczyć samoistość etniczną zamieszkałej tam ludności, mimo że ucisk narodowy na tych ziemiach był bardziej bezwzględny niż w innych częściach byłej Rzeczypospolitej.

Kontynuacją niejako tematyki powstaniowej związanej z Białorusią stał się artykuł Mariana J. Lecha *Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyczewskim (1740)*¹⁹. Artykuł oparty jest na nieznanych dotąd materiałach archiwalnych i omawia powstanie chłopskie w województwie mścisławskim. Przebieg jego został nakreślony wszechstronnie na podstawie obszernej relacji źródłowych. Autor zwrócił uwagę na wykorzystanie chłopstwa przez drobną szlachtę, wrogą w stosunku do Radziwiłłów, jako czynnik kształtujący powstanie. W ten sposób dzieje tego powstania chłopskiego, zdaniem J. Lecha, ściśle wiążą się z dziejami walk szlachty z oligarchią Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Kwestii kształtowania się i realizacji polityki wschodniej obozu belwederskiego lat 1918-1920 w związku z problemem ziem białorusko-litewskich poświęcił swoją pracę Józef Lewandowski²⁰. Rozprawa Lewandowskiego była w polskiej literaturze historycznej pierwszą próbą naukowej analizy polityki wschodniej Piłsudskiego na ziemiach Białorusi i Litwy w ciągu pierwszego okresu dziejów II Rzeczypospolitej i częściowo wypełniała lukę w badaniach nad rozwojem polityki wschodniej odradzającego się państwa polskiego. Dotychczas problematyka ta w polskim piśmiennictwie historycznym znana była w sposób fragmentaryczny i jednostronny. Zagadnienie białoruskie omówione zostało w ostatnim rozdziale: *Polityka polska w sprawach białoruskich*. Na uwagę zasługuje interesujące przedstawienie sytuacji na terenach białorusko-litewskich, pozostających pod zarządem cywilnym ziem wschodnich w drugiej połowie 1919 r. Autor włącza tę sprawę w ramy polskiej polityki wewnętrznej, sugerując się widocznie tym, że narodowy ruch białoruski był wówczas bardzo słaby. Na wprowadzeniu takiego wniosku zaważył najprawdopodobniej fakt braku należytego wyko-

¹⁷ Niemcy a powstanie styczniowe na Litwie i Białorusi, „Przegląd Historyczny” 1960, t. 51, z. 4, s. 683-700; *Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 37, s. 3-34, nr 38, s. 39-68; Prasa konspiracyjna powstania styczniowego na Litwie i Białorusi (1861-1864), „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4, s. 43-102.

¹⁸ *Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846-1848*, Warszawa 1965.

¹⁹ „Przegląd Historyczny” 1960, t. 51, z. 2, s. 314-330.

²⁰ J. Lewandowski, *Federalizm: Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego. XII1918 — IV1920*, Warszawa 1962. Lewandowski jest także autorem innej pracy z zakresu polskiej polityki zagranicznej lat 20: *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921-1926*, Warszawa 1967. W odniesieniu do badań problemów wewnętrznej polityki II Rzeczypospolitej duże znaczenie miało późniejsze studium Andrzeja Chojnowskiego *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, pod red. H. Zielińskiego, t. 3, Wrocław 1979, w którym autor analizuje państwową politykę narodowościową w ciągu całego okresu międzywojennego.

rzystania przez autora całej literatury drukowanej, a także wydawnictw źródłowych oraz prasy, w tym też ówczesnej białoruskiej. Dlatego z monografii nie sposób dowiedzieć się, jaką działalność wobec Polski rozwijali ówcześni czołowi politycy białoruscy.

Poczesne miejsce w dorobku polskiej historiografii dotyczącej historii Białorusi i Białorusinów zajmują prace Jerzego Tomaszewskiego. Jego książka poświęcona społecznym i gospodarczym zagadnieniom tej części Polesia, która w okresie międzywojennym należała do państwa polskiego, była jedną z pierwszych publikacji w Polsce poruszających temat społeczności białoruskiej i jej najnowszej historii²¹. Praca ta, zamierzona jako studium szczególnie zacofanego gospodarstwa rejonu kraju, uwzględnia też zagadnienia polityczne (w rozmiarach niezbędnych do zrozumienia kwestii problemowych i granicach tolerowanych przez ówczesną cenzurę), a także rozpatruje m.in. strukturę narodowościową Polesia i kulturę materialną ludności. Zdaniem autora, na Polesiu w okresie międzywojennym nie został jeszcze zakończony proces przechodzenia do nowoczesnego sposobu produkcji, pozostawało ono nadal na poziomie stosunków przedkapitalistycznych, utrzymały się tam jeszcze silne relikty stanowej struktury społeczeństwa. Dlatego drugie zagadnienie, które zbadał autor, to stosunki narodowościowe i stanowe na Polesiu. Różnice stanowe były tam wyraźniejsze niż narodowościowe, a świadomość narodowa podstawowej masy ludności — bardzo słaba, co jest dowodem znacznego zapóźnienia w rozwoju tej części kraju.

Następna książka J. Tomaszewskiego *Rzeczpospolita wielu narodów* była w zasadzie pierwszą w polskiej historiografii próbą syntetycznego spojrzenia na problemy narodowościowe II Rzeczypospolitej oraz podsumowania wyników dotychczasowych badań w zakresie mniejszości narodowych²². Autor porusza wiele kwestii prawno-politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych z dziejów mniejszości narodowych w Polsce od narodzin jej niepodległości. Praca ta obejmuje zagadnienia wszystkich mniejszości narodowych do września 1939 r. i sygnalizuje tę problematykę po 1939 r., w tym w ramach państwowych PRL. Pod tym względem stanowi ona prawdziwe kompendium wiedzy o stosunkach etnicznych w II Rzeczypospolitej. Z pewnością jednym z zamysłów autora było rozszerzenie wiedzy potocznej o narodowościach Polski międzywojennej i obalenie niektórych mitów pokutujących w społeczeństwie polskim. Popularnonaukowy charakter pracy jest jej niewątpliwą zaletą, gdyż ma ona szansę dotrzeć nie tylko do fachowców, lecz także do czytelnika nieprofesjonal-

²¹ J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921-1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1963. W artykule *Robotnicy-Białorusini w latach 1919-1939 w Polsce*, („Acta Baltico-Slavica” 1967, t. 5, s. 93-116) Tomaszewski kontynuuje te badania, dowodząc, że robotnicy Białorusini stanowili zdecydowaną mniejszość wśród zatrudnionych poza rolnictwem. Dalszym ciągiem badań w tym zakresie była książka napisana wspólnie ze Zbigniewem Landauem *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918-1939*, Warszawa 1971, w której m.in. poruszono społeczne i socjologiczne aspekty dotyczące Białorusinów w Polsce. Polemizując z radzieckim uczonym A. A. Sorokinem (autorem książki *Agrarny wopros w Zapadnoj Bielorusii 1920-1939 g. g.*, Minsk 1968) Tomaszewski w artykule *Wieś białoruska w granicach II Rzeczypospolitej* („Przegląd Historyczny” 1972, t. 63, z. 2, s. 323-330) akcentuje skłonność radzieckiego autora do traktowania wszelkich posunięć władz polskich jako antybiałoruskich. Autor artykułu widzi natomiast obiektywne przyczyny istniejącego negatywnego stanu rzeczy. Swe tezy rozwija szerzej w opracowaniu *Kwestia agrarna na Białorusi Zachodniej*, w: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka-społeczeństwo-miejsce w świecie* (sporne problemy badań), Warszawa 1977, s. 217-240. Zdaniem autora Białoruś Zachodnia w granicach Polski międzywojennej była skazana na nędzę, czego władze nie były w stanie zmienić.

²² J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.

nego²³. Drugiej co do wielkości słowiańskiej mniejszości narodowej II Rzeczypospolitej — Białorusinom, poświęcone są dwa rozdziały: *Białorusini — naród nieznany* i *Białorusini — naród radykałów*. J. Tomaszewski, wskazując na najniższy stopień uświadomienia narodowego Białorusinów w Polsce, zwraca uwagę na wpływ rewolucji rosyjskich na gwałtowne pobudzenie tej świadomości oraz na penetrację władz polskich prowadzących akcje polonizacyjne, wskazuje także na radykalizm społeczny mas białoruskich, którego punktem szczytowym było powstanie i działalność Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady (Bielaruskaja Sialianska-Robocaja Hramada). Autor przedstawia też obraz zróżnicowania politycznego wśród Białorusinów, które było spolaryzowane wokół dwu nurtów: radykalnego oraz chrześcijańsko-społecznego z uwagi na pokaźny odsetek katolików wśród na ogół prawosławnych Białorusinów. Polemikę wywołała teza autora kwestionująca dokładność przedwojennych spisów ludności oraz propozycja własnych obliczeń szacunkowych liczby ludności białoruskiej w Polsce międzywojennej²⁴. Na przykład, Jacek Borkowicz uważał, że próby obliczenia liczby Białorusinów „częściowo transportując kryteria wyznaniowe”, oparte są na bardzo wątplych podstawach²⁵.

Zagadnieniu kresów i związanej z nimi problematyce białoruskiej poświęcona jest praca J. Tomaszewskiego *Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*²⁶ Autor podejmował też temat stereotypu Białorusina w społeczeństwie polskim²⁷.

Ważną pracą jest rozprawa Jerzego Ochmańskiego *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego 1387-1550. Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu* wydana nakładem UAM w Poznaniu w 1963 r.²⁸ Dla historyka badającego średniowieczną historię Białorusi, ten pionierski trud J. Ochmańskiego ma duże znaczenie, gdyż posiadłości biskupstwa wileńskiego były pierwszym w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego wielkim latyfundiem i obejmowały przeważnie ziemie w tym czasie już etnicznie białoruskie. Książka traktuje nie tylko o uposażeniu i uprzywilejowaniu biskupstwa wileńskie-

²³ Pierwotną wersją tej monografii były artykuły publikowane na łamach tygodnika „Folks-Sztyme”. Popularny wykład niektórych poruszonych w ww. pracy problemów można też znaleźć w wydanej przez Młodzieżową Agencję Wydawniczą książce J. Tomaszewskiego *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985 (rzeczywista data wydania 1987) oraz niewielkim studium pt. *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991, powstałym w wyniku zadośćuczynienia potrzebom szkoły polskiej w warunkach zmian ustrojowych, jako informacja dla nauczycieli. Swoistym uzupełnieniem powyższych rozpraw są publikacje J. Tomaszewskiego w prasie, zwłaszcza w „Polityce”, w których występował on m.in. jako orędownik mniejszości narodowych, w tym też Białorusinów, zarówno w okresie międzywojennym, jak i współcześnie. Por. *We wspólnym domu*, „Polityka” 1981, nr 49; *Lepsi i gorsi Słowianie*, ibidem 1982, nr 36; *Pozostać Białorusinem*, ibidem 1987, nr 41; *Mniejszości są wśród nas*, ibidem 1988, nr 3; *Białorusini. Mniejszości narodowe*, ibidem 1990, nr 28.

²⁴ Do Białorusinów J. Tomaszewski włączył część grupy określanej jako „tutejsi”, co zwiększyło procent Białorusinów w stosunku do ogółu ludności kraju z 3,1% (wg spisu oficjalnego) do 6,1%.

²⁵ J. Borkowicz, *Rzeczpospolita niepoznana*, „Tygodnik Powszechny”, 1987, nr 1, s. 3.

²⁶ W zbiorze referatów pt. *Między Polską etniczną a historyczną*, pod red. W. Wrzesińskiego, t. 6, Wrocław 1988.

²⁷ *Belorussians in the Eyes of the Poles, 1918-1939*, „Acta Poloniae Historica” 1985, t. 5, s. 101-122 (w wersji polskojęzycznej szkic ten został opublikowany w „Literaturze na Świecie” 1991, nr 8/9, s. 221-241); *Stereotypy mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*, w: *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, Interpress, Warszawa 1991.

²⁸ Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego, seria Historia, nr 13.

go, lecz również o stosunkach społeczno-gospodarczych w dobrach biskupich, w tym też strukturze społecznej ludności. W artykule *Pogranicze litewsko-krzywickie w epoce plemiennej*²⁹ J. Ochmański zajął się kwestią odległej historii osiedlenia się na ziemiach białorusko-litewskich i związanych z tym zmian terytorialnych. Kontynuacją tej pracy była jego monografia *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI w.*³⁰ Szczególną uwagę autor zwrócił na pogranicze litewsko-krzywickie, zauważając, że sukces Krzywiczów, którzy zasiedlili rozległe terytoria litewskie na Białorusi, był wynikiem z jednej strony ich przewagi organizacyjnej nad Litwinami, z drugiej — słabości dotychczasowych włodarzy. W końcowych wnioskach, przedstawiając wyniki badań, J. Ochmański wyraża pogląd, że dość rozpowszechniona dotąd wśród historyków hipoteza o postępującej od XI-XIII w. kolonizacji litewskiej na wschodzie nie wytrzymuje krytyki. Sytuacja, jego zdaniem, była wręcz odwrotna — to ludność litewska na Białorusi była obiektem ekspansji osadniczej wschodnich Słowian.

Józef Morze w swej pracy *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku* (Poznań 1965) postawił przed sobą zadanie polegające na obliczeniu zaludnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego przed i po wojnach z Moskwą połowy XVII w. oraz na przedstawieniu regresu demograficznego wywołanego działaniami wojennymi. W tym celu autor zanalizował działania wojenne na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648-1667 i dokonał odpowiednich obliczeń na podstawie wnikliwych studiów oraz danych archiwalnych uzyskanych w wyniku poszukiwań w archiwach polskich i radzieckich. Umożliwiły one ocenę destrukcyjnego wpływu wojny na sytuację demograficzną Księstwa. Zdaniem J. Morzego, liczba ludności spadła po wojnie o ponad połowę. Należy podkreślić wagę przeprowadzonych obliczeń i wniosków na nich opartych dla historii Białorusi, gdyż straty te dotyczyły przede wszystkim ziem etnicznie białoruskich. Unikatowa ta praca została doceniona przez historyków białoruskich, którzy wielokrotnie powoływali się w swoich publikacjach na dane uzyskane przez J. Morzego³¹.

Poczesne miejsce w dorobku historiografii polskiej zajmują prace Marii Barbary Topolskiej. Historii Białorusi poświęciła ona szereg artykułów naukowych³² oraz monografię *Dobra szklowskie na Białorusi wschodniej w XVII i XVIII wieku* (Warszawa 1969). Do ukazania się tej publikacji nie istniało w historiografii polskiej kompleksowe opracowanie wybranych dóbr magnackich, ukazujących ich funkcjonowanie w aspekcie społecznym i gospodarczym. Praca

²⁹ „Przegląd Historyczny” 1970, t. 61, z. 2, s. 183-191.

³⁰ Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, seria Historica, nr 96, Poznań 1981.

³¹ Białoruski historyk V I. Mialieska ocenił monografię J. Morzego następująco: „Według mnie praca ta zajmuje ważne miejsce w całej powojennej literaturze dotyczącej historii feudalnej Białorusi i Litwy. Pragnę podkreślić, że problemy demografii Litwy i Białorusi w epoce feudalnej dotąd nie były szczegółowo opracowywane”. „Acta Baltico-Slavica” 1969, t. 6, s. 294.

³² Związki handlowe Białorusi Wschodniej z Rygą w końcu XVII i na początku XVIII w., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1968, t. 29, s. 9-31; Szklów i jego rola w gospodarce Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku, ibidem, 1969, t. 30, s. 1-32; Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553-1660. (Analiza statystyczna), „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1976, t. 21, s. 145-164; Czytelnictwo książek

wydanych na Litwie i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na podstawie proveniencji starodruków z polskich i zagranicznych bibliotek naukowych): cz. 1: Literatura religijna i społeczna; cz. 2: Czytelnictwo książki świeckiej, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1979, z. 15, s. 203-237, 1980, z. 16; s. 245-274; Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, „Pamiętnik...”, 1983, op. cit., z. 20, s. 143-183; Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku (Przyczynek do dziejów polskiej emigracji na wschód w okresie staropolskim), „Lituano-Slavica-Posnaniensia. Studia Historica” 1987, t. 2, s. 147-166.

M. B. Topolskiej dotyczy obszernego kompleksu dóbr szklowskich, położonych na Białorusi, nad Dnieprem, między Orszą a Mohylewem, stanowiącego jedno z największych latyfundiów magnackich dawnej Rzeczypospolitej. Pisząc dzieje gospodarcze tych ziem, autorka odwołuje się również do wydarzeń politycznych, mających istotne znaczenie dla wyjaśnienia zjawisk ekonomicznych. Autorka przez pryzmat jednego kompleksu dóbr rzuca światło na odrębności rozwojowe Białorusi i znacznie wykracza poza ramy określone w tytule monografii, przedstawiając właściwie regionalne studium Białorusi. Kolejną monografią M. B. Topolskiej dotyczącą historii ziem białoruskich stała się praca *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie renesansu i baroku* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984). Główną uwagę skupia autorka na drugiej połowie XVI w., a więc na okresie od momentu rozpoczęcia stałej produkcji drukarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. W książce przedstawiono panoramę Wielkiego Księstwa tamtego okresu i jego kulturę, zbadane zostały przemiany społeczno-kulturalne. Główną uwagę poświęciła autorka szkolnictwu, a także innym środkom oddziaływania kulturalnego, takim jak dwór wielkksiążęcy, dwory magnackie oraz ośrodki zakonne. M. B. Topolska zwróciła również uwagę na działalność edukacyjną protestantów, których szkoły w swoich programach uwzględniały naukę języka białoruskiego. Przedstawiając problematykę produkcji książek, postaci drukarzy oraz drukarnie, wiele uwagi poświęciła autorka działalności prekursora drukarstwa wschodniosłowiańskiego Franciszka Skaryny.

Kontynuacją badań rozpoczętych przez J. Lewandowskiego w zakresie polskiej polityki zagranicznej wobec swych wschodnich sąsiadów stała się monografia Aleksiego Derugi *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918-1919* (Książka i Wiedza, Warszawa 1969). Praca poświęcona jest kształtowaniu się i początkom realizacji programu polityki wschodniej Polski w omawianym okresie, jej podstawowym przyczynom i źródłom oraz pierwszym wynikiem. Autor przedstawia kolejno programowe założenia głównych ugrupowań w kwestii polityki wschodniej. Dwa rozdziały dotyczą ziem litewsko-białoruskich (głównymi kwestiami w nich są: sprawa wileńska w 1919 r. i polsko-niemiecka umowa białostocka). Wagę tego opracowania należy docenić dlatego, że dzieje narodu białoruskiego w przełomowych dla niego latach 1914-1921 nie miały wówczas naukowej syntezy³³. Wśród krytycznych uwag pod adresem autora warto odnotować, naszym zdaniem, najpoważniejszą — zarzut budowania wniosków na zbyt wąskiej i jednostronnie dobranej podstawie źródłowej³⁴.

W 1970 r. Państwowe Wydawnictwo Naukowe wydało książkę Juliusza Bardacha *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*³⁵ Znalazło się w tej rozprawie

³³ Prace te poprzedzały artykuły A. Derugi publikowane pod koniec lat 60. i nawiązujące do tematyki przedstawionej w omawianej rozprawie: *Z dziejów sprawy białoruskiej w latach 1917-1918*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, z. 4, s. 710-740; *Powstanie i pierwsze lata Białoruskiej Republiki Radzieckiej*, „Notatki Płockie” 1969, nr 2/51, s. 6-12; *Wpływy rewolucji październikowej na budowę białoruskiej państwowości radzieckiej*, „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały” 1969, t. 5, s. 35-55; *Geneza polsko-radzieckiego konfliktu zbrojnego na ziemiach litewsko-białoruskich*, ibidem, 1969, t. 4, s. 16-36; *Leninowska polityka zagraniczna a geneza Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej*, ibidem, 1970, t. 7, s. 157-184.

³⁴ Laval Paweł de, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 10, s. 423.

³⁵ Białostockie Towarzystwo Naukowe. „Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego” nr 13. W rozpatrywanym kontekście warto też wspomnieć o bardzo ciekawym artykule J. Bardacha *Infanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziejów kwestii narodowej*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, z. 3, s. 479-503.

właściwie wszystko z dorobku autora w tej dziedzinie. Była to pierwsza praca naukowa poświęcona problemom unii polsko-litewskich od Krewa po Lublin. Na marginesie twórczości historyograficznej Macieja Strykowskiemu autor poruszył też szersze zagadnienia szesnastowiecznego dziejopisarstwa białorusko-litewskiego. W swej książce historyk zajmuje się również zagadnieniami zgoła nie rozpatrywanymi w dotychczasowej literaturze przedmiotu, na przykład kwestią darowizny czy instytucji szpiega w Wielkim Księstwie Litewskim. Zebranie i opublikowanie w jednej książce licznych prac J. Bardacha o tematyce białorusko-litewsko-ukraińskiej dostarczyło cennych materiałów historykom białoruskim (zwłaszcza ze względu na obfity materiał źródłowy, archiwalny, przeważnie po raz pierwszy zebrany i zanalizowany przez autora) i postawiło wiele nowych kwestii dotyczących okresu średniowiecza na Białorusi.

Solidnie udokumentowaną pracą wypełniającą istotną lukę w znajomości dziejów Białorusi jest również książka Stanisława Alexandrowicza *Rozwój kartografii w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do połowy XVIII wieku*. Autor przestawił obraz kartografii tego państwa na tle europejskim, podkreślił szczytowe osiągnięcia z początków XVII wieku, rozpatrując je w kontekście ożywienia kulturalnego kraju w dobie reformacji i kontrreformacji. W pierwszym rozdziale monografii pt. *Ziemie Litwy i Białorusi na mapach starożytnych i średniowiecznych* S. Alexandrowicz omówił obraz analizowanego obszaru. Autor wykorzystał w tej pracy wszystkie swe dotychczasowe cząstkowe opracowania, uzupełnił je wieloma nowymi faktami będącymi rezultatem własnych badań³⁶.

W 1979 r. pojawiła się wreszcie pierwsza i dotychczas jedyna polska synteza dziejów Białorusi autorstwa Marceliego Kosmana³⁷. Autor podjął się zadania pionierskiego, nie ma więc nic dziwnego w tym, że poziom pracy wypadł bardzo nierówno. Obok rzetelnych fragmentów znalazły się ustępy zdecydowanie słabe. Do najbardziej udanych można zaliczyć wizerunek wieków XIV-XVII, czyli okresu będącego przedmiotem podstawowych zainteresowań autora. Recenzenci zarzucali M. Kosmanowi m.in. niejednorodność konstrukcji problemowej pracy³⁸, brak samodzielnych ocen³⁹, niepełne przedstawienie kultury i życia politycznego Białorusi, ich związku z dziejami Polski⁴⁰ oraz wyraźnie słaby poziom końcowych rozdziałów książki⁴¹. Jeden z podstawowych zarzutów dotyczył przyjętej przez autora

36 *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w połowie XVII w.*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 1, s. 63-130; *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. Radziwiłłowska jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Zródłoznawcze” 1965, t. 10, s. 33-65; *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI w. i pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1965, t. 27, s. 35-67; *Prace kartograficzne Józefa Narowicza-Narońskiego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza 1967, nr 63: Historia, z. 7, s. 253-267; *Stanowisko Tomasza Makowskiego na dworze nieświeskim (Przyczynek do biografii artysty)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1967, nr 4, s. 522-531; *Pierwsze zaginione wydanie Radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1968, nr 3, s. 539-545; *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII wieku)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu” 1969, nr 47, Historia, nr 6, s. 23-54; *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1970, t. 7, s. 47/108.

³⁷ *Historia Białorusi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979.

³⁸ Por. K. Grygaitis, w: „Przegląd Historyczny”, t. 72, 1981, z. 2, s. 323.

³⁹ Por. M. Stekiński, *Pierwsza polska synteza dziejów Białorusi*, „Zeszyty Historyczne” 1981, z. 58, s. 195.

⁴⁰ Por. S. Stępień, *Kultura-polityka-naród. Na marginesie syntezy dziejów Białorusi*, „Przegląd Humanistyczny”, 1980, nr 6, s. 178.

⁴¹ R. Wojna, *Dwie syntezy dziejów Białorusi*, „Kwartalnik Historyczny” 1980, nr 3/4, s. 693.

zasady badania historii Białorusi według granic administracyjnych ówczesnych republik radzieckich, co sztucznie dzieliło historyczno-polityczną całość, jaką stanowiło Wielkie Księstwo Litewskie, obejmujące współczesne ziemie białoruskie i litewskie (przed Unią Lubelską również Ukrainie) oraz część ziem polskich i rosyjskich⁴². W przypadku tym M. Kosman poszedł za przykładem historiografii radzieckiej, na skutek czego historia Białorusi sprowadzała się właściwie do historii ziem, które znajdowały się w granicach Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W ostatnich dwóch rozdziałach, dotyczących najnowszej historii Białorusi, autor trzyma się sformułowań sowieckich. Jak zaznaczył jeden z recenzentów, mowa w nich jest „nie tyle o historii Białorusi, ile raczej o historii bolszewizmu na Białorusi”⁴³. Większość recenzentów zrozumiała jednak intencje autora, potrzebę publikacji i trudności, jakie historyk miał w tamtych czasach, wynikające przede wszystkim z ograniczeń cenzuralnych⁴⁴.

Mimo wspomnianych wyżej zastrzeżeń i słabych stron tej pracy, których trudno było uniknąć przy tak rozległej problematyce, podejmowanej na dodatek po raz pierwszy, *Historia Białorusi* stała się zjawiskiem pozytywnym w historiografii polskiej. Świadczy o tym sam fakt pojawienia się tej książki, w sposób syntetyczny obrazującej dzieje ziem białoruskich, które długo traktowano tylko jako określenie geograficzne⁴⁵.

Obszerny tom autorstwa Henryka Łowmiańskiego *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, sięgający do dorobku międzywojennego historyka, ukazał się w 1983 r. w Poznaniu nakładem Wydawnictwa Naukowego UAM⁴⁶. W tomie tym pomieszczono głównie rozprawy zajmujące się przeszłością społeczeństw i kultur Litwy i Białorusi XII-XVI w. Ziem Białoruskich dotyczą dwa studia poświęcone strukturze gospodarczej i handlowej Mohylewa w XVI w., które pochodzą z lat 1938-1939⁴⁷. W twórczości H. Łowmiańskiego otworzyły one nowy kierunek badań nad dziejami Białorusi i nie straciły swego znaczenia do dziś. Drugą znaczącą pracą wydaną nakładem UAM w tym samym roku była książka Jana Jurkiewicza poświęcona zagadnieniu Kresów Północno-Wschodnich byłej Rzeczypospolitej w polskiej

42 Sam autor wyraźnie zaznacza we wstępie: „W «Historii Białorusi» wychodzimy od terytorium obecnego, które było zamieszkiwane przez ludność etnicznie białoruską, aby śledzić dzieje narodu i innych narodowości zamieszkujących ten obszar od pojawienia się tam pierwszych śladów ludzkich” (M. Kosman, op. cit., s. 7).

43 W Brylewski, w: „Zeszyty Historyczne” 1982, z. 61, s. 235.

44 M. Kosman wspominał po latach: „Nie demonizując tych zahamowań, trzeba stwierdzić krótko: im bliżej nowszych czasów, tym bardziej w latach 1976-1977, kiedy książka powstawała, trzeba było się liczyć z koniecznością pomijania pewnych zagadnień, a nawet — w wyniku własnych przemyśleń i sugestii recenzentów, którymi byli profesorowie Ludwik Bazylow i Jerzy Ochmański — skreślenia całych stron w maszynopisie. Skreśleń tych było wiele. Nierzadko, usuwając jedno, trzeba było zrezygnować z drugiego, zwłaszcza przy zagadnieniach konfliktowych, drażniących sielankowy — bo tak chcieli politycy — nastrój powojennej pełnej harmonii współpracy”. Historyk ponadto przyznawał, że część druga, obejmująca ostatnie półtora stulecia, winna być napisana od nowa. (Z referatu M. Kosmana: Nad syntezą historii Białorusi, wygłoszonego na Międzynarodowej Konferencji Białorutenistów w Mińsku, 1990 r., s. 2, 5, tekst w dyspozycji autora).

45 Ciekawa pod tym względem jest opinia Jerzego Turonka: „Weźmy chociażby tę oto Historię Białorusi Marcelgo Kosmana. Stanowi ona właściwie swego rodzaju skrót pięciotomowej «Historii BSRR» (Mińsk 1972-1975, J. W) (...) Ta książka Kosmana stała się jednak wydarzeniem w Polsce, dlatego że wcześniej było bardzo mało publikacji poświęconych Białorusi (Relacja ustna J. Turonka).

46 Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Historia, nr 108.

47 *Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiaru włócznej i Handel Mohylewa w XVI wieku.*

myśli politycznej początku XX w.⁴⁸ Na podstawie kryterium chronologicznego autor określił trzy etapy rozwoju polskiej myśli politycznej na Białorusi i Litwie: począwszy od końca XIX w. do 1914 r., w latach I wojny światowej i w okresie 1918-1922. W zakresie terytorialnym J. Jurkiewicz skupił się przede wszystkim na środowisku wileńskim, bardziej wycinkowo prezentując polską myśl polityczną na Białorusi. Praca ukazuje zróżnicowanie regionalne polskiej myśli politycznej, a jej bazę źródłową tworzy przede wszystkim prasa polska wydawana wówczas na Litwie i Białorusi. Autor uwzględnia specyfikę sytuacji wynikającej ze zróżnicowanej struktury narodowościowej Białorusi, właściwości jej społeczno-gospodarczego rozwoju, położenia politycznego, tradycji historycznych itp.

W dorobku historiografii polskiej po drugiej wojnie światowej z zakresu badań nad dziejami mniejszości białoruskiej w Polsce międzywojennej największą i najwartościowszą część stanowią prace Aleksandry Bergman. Problematyce tej poświęcona jest większość jej artykułów, publikowanych w latach 1962-1983 na łamach czasopism historycznych i wydawnictw popularnych⁴⁹. Autorka publikacji była jedną z nielicznych osób, która od wielu lat koncentrowała swoje zainteresowania badawcze wokół problemów białoruskich, a jej prace nierzadko były jedynym źródłem wiedzy o białoruskim ruchu narodowym na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej. Do początku lat 90. prac A. Bergman wyróżniających się naukową gruntownością i bogatą bazą historiograficzną w BSRR nie wydawano. Niemniej jednak, jej monografie i artykuły dobrze znane były białoruskim historykom i specjalistom zajmującym się najnowszymi dziejami Białorusi. W 1984 r. Białostockie Towarzystwo Naukowe podjęło się zgromadzenia i wydania prac A. Bergman (aczkolwiek w poprawionej i uzupełnionej wersji) w zbiorze pod ogólnym tytułem *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*⁵⁰. Książka dzieli się na dwie części. Pierwsza zawiera artykuły poświęcone białoruskiemu ruchowi radykalnemu na ziemiach północno-wschodnich międzywojennej Polski, druga zaś przedstawia biografie przywódców tego ruchu⁵¹. Praca uwzględnia sporo trudno dostępnych dokumentów i opracowań zawierających dotychczas nieznane informacje. Szczegółowa analiza tych źródeł pozwoliła autorce przedstawić badane zjawiska i fakty w nowym oświetleniu.

⁴⁸ *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905-1922*, Poznań 1983. Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Historia, nr 100.

⁴⁹ *Białoruska Włościańsko-Robotnicza Hromada*, „Z pola walki” 1962, nr 3, s. 73-99; *Bielaruskaj asialianska-rabotnickaja Hramada (1925-1927)*, *Navukovy zbornik*, Bielaŭstok 1964, s. 95-130; „*Nas ściah*” — *orhan bielaruskaj revaliucyjnaj arhanizacyji*, ibidem, s. 131-152; *Komunistyczna partia Zachodniej Białorusi w latach 1924-1928*, „*Rocznik Białostocki*” 1966, t. 7, s. 35-72; *Bronisław Taraszkiewicz a lewica belwederska*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1968, nr 1, s. 39-58; *Kwestia białoruska w Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi*, „*Przegląd Historyczny*” 1971, t. 62, z. 2, s. 225-250; *Antoni Luckiewicz (1884-1946)*. *Szkic biograficzny*, „*Przegląd Historyczny*” 1974, t. 65, z. 4, s. 667-695; *Przyczynek do historii Białoruskiej Organizacji Rewolucyjnej*, „*Przegląd Historyczny*” 1977, t. 68, z. 1, s. 157-170; *Leopold Rodziejewicz (1895-1938)*. *Zarys biografii politycznej*, „*Przegląd Historyczny*” 1979, t. 70, z. 3, s. 433-453; *Ihnat Dvarcanin. Bijahraficny narys. Bielaruski kaliandar*, Bielaŭstok 1978, s. 126-136; *Symon Rak-Michajlouski. Karotki bijahraficny narys*, ibidem, Bielaŭstok 1980, s. 135-142; *Maksim Bursievic*, ibidem, Bielaŭstok 1981, s. 157-165; *Pawiel Valosyn*, ibidem, Bielaŭstok 1983, s. 164-174; *Włodzimierz Samojło-Sulima wobec kwestii białoruskiej w Polsce międzywojennej*, „*Przegląd Historyczny*” 1983, z. 4, s. 653-676.

⁵⁰ PWN, Warszawa 1984 (Białoruskie Towarzystwo Naukowe. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego nr 28, red. nauk. i przed. J. Tomaszewski).

⁵¹ Najwięcej uwagi poświęciła autorka Bronisławowi Taraszkiewiczowi, o którego życiu i działalności napisała książkę *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczzu*, Książka i Wiedza, Warszawa 1977.

Podjmując te badania, A. Bergman wzbogaciła w istotny sposób polską wiedzę o najnowszej historii Białorusinów, formułując nowatorskie ustalenia i hipotezy.

Ciekawy i ważny problem etnogenezy Białorusinów oraz związane z nim zagadnienie kontaktów bałtycko-słowiańskich, często dyskutowane w latach 70.-80., poruszał w artykule *Wokół etnogenezy Białorusinów* Leszek Bednarczyk⁵². Za granicą problematyka ta znalazła wówczas odbicie w licznych publikacjach i konferencjach naukowych⁵³.

W 1987 r. Maciej Siekierski opublikował *Bibliografię artykułów zamieszczonych w „The Journal of Byelorussian Studies” za lata 1965-1982*⁵⁴, poprzedzając ją krótką notą dotyczącą tego wydania, jedynego na Zachodzie czasopisma naukowego poświęconego wyłącznie historii i kulturze białoruskiej części dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, wydawanego od 1965 r. przez Towarzystwo Angielsko-Białoruskie (Anglo-Byelorussian Society) w Londynie. Bibliografia zawiera 82 pozycje, poświęcone przeważnie literaturze, sztuce i historii Białorusi.

Wspomniana już pozycja *Studiapolsko-litewsko-białoruskie* w serii Białostockiego Towarzystwa Naukowego z 1988 r. zwiiera materiały dwóch sesji naukowych. W dziale historycznym umieszczono artykuły odnoszące się do przedrozbiorowych dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, dotyczące m.in. latopisu supraślskiego jako źródła historycznego oraz szkolnictwa reformacyjnego i kontrreformacyjnego na ziemiach białoruskich wchodzących w skład tego państwa. Z kolei artykuł Henryka Majeckiego jest poświęcony działalności Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, które powstało w 1921 r. i obejmowało swym działaniem północno-wschodnie województwa II Rzeczypospolitej. Druga publikacja tego autora przedstawia działalność Białoruskiego Włościańsko-Robotniczego Klubu Poselskiego na Białostocczyźnie w latach 1928-1930. Artykuł Jerzego Turonka jest poświęcony analizie stosunku PPS do białoruskiego ruchu radykalnego w latach 1902-1906. Z tematyką tą koresponduje publikacja Krystyny Gomółki, która rozpatruje kwestię białoruską w programie PPS w latach 1918-1919. Problematykę kształtowania się założeń ideowych i charakteru Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji zbadał Jerzy Tomaszewski. W drugim opublikowanym materiale historyk przedstawił fragment biografii działacza białoruskiego Ignacego Dworczanina podczas jego pobytu na studiach w Pradze w latach 1921-1926. Artykuł ten został też włączony do pracy zbiorowej, poświęconej Ignacemu Dworczaninowi i wydanej przez Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego w 1990 r.⁵⁵ Znaczną jego część zajmuje omówienie rozprawy doktorskiej, odnalezionej w archiwum Uniwersytetu Karola przez J. Tomaszewskiego, dotąd nigdzie nie publikowanej i mającej znaczenie dla zrozumienia poglądów I. Dworczanina⁵⁶. Oprócz artykułu

⁵² „Acta Baltico-Slavica” 1984, t. 16, s. 33-48.

⁵³ Najważniejsza, przewidziana na 3-6 XII 1973 r. w Mińsku, znalazła wyraz jedynie w postaci streszczeń przygotowanych na nią referatów. Ostatecznie do przeprowadzenia tej konferencji nie doszło wobec sprzeciwu republikańskich władz partyjnych. Nawet w tak odległej przeszłości upatrywano zagrożenie dla oficjalnie głoszonej w historiografii radzieckiej teorii jednolitego rozwoju wszystkich Słowian wschodnich, co miało świadczyć o ich nierozzerwalnej jedności i odwiecznym dążeniu do łączenia się we wspólnym państwie. Współczesne badania naukowe dowiodły natomiast, że etnogenezę Białorusinów cechowały istotne osobliwości, wynikające głównie z dużego wpływu substratu bałtyckiego na rozwój tego narodu.

⁵⁴ „Lituanos-Slavica Posnaniensia. Studia Historyczne” 1987, t. 2, s. 253-256.

⁵⁵ J. Tomaszewski, *Ihnat Dworczanin w Pradze (listopad 1921 — czerwiec 1926)*, w: A. Barszczewski, A. Bergman, J. Tomaszewski, *Ignacy Dworczanin białoruski polityk i uczonec*, Warszawa 1990, s. 37-66.

⁵⁶ Rozprawa ta pt. *Francisek Skorina jako kulturni pracownik a humanista na białoruskėpudė* (*Franciszek Skoryna jako pracownik kultury i humanista na gruncie białoruskim*) stanowi pierwsze w literaturoznaw-

J. Tomaszewskiego znalazły się w tej pracy: krótki zarys biografii I. Dworczanina autorstwa A. Bergman⁵⁷ i studium A. Barszczewskiego, poświęcone chrestomatii literatury białoruskiej opublikowanej przez I. Dworczanina⁵⁸.

Polityce polskich władz i stronnictw politycznych wobec Białorusinów w Polsce międzywojennej jest poświęcona książka Krystyny Gomółki *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918-1922* (Warszawa 1989). Stała się ona jednym z najbardziej znaczących opracowań historycznych poświęconych temu tematowi. Autorka wcześniej już zaznaczyła swoje zainteresowania sprawami białoruskimi publikacją wielu artykułów⁵⁹. K. Gomółka patrzy na dzieje Białorusi pocz. XX w. z perspektywy polskiej polityki. Stosunek polskich rządów i partii jest omawiany w kontekście działań białoruskich tego okresu. Rozpatrzone zostały m.in. rola, jaką odegrała w kształtowaniu ruchu białoruskiego niemiecka okupacja ziem białorusko-litewskich.

Różnym aspektem świadomości narodowej Białorusinów są poświęcone prace Piotra Wróbla⁶⁰ i Andrzeja Sadowskiego⁶¹. Książka P. Wróbla dotyczy okresu do zakończenia drugiej wojny światowej. Główną uwagę autor poświęcił dziejom Białostoczczyzny, podejmując tematy dotyczące historii najnowszej Białorusinów oraz ewolucji ich świadomości narodowej. Analizuje też położenie i dążenia narodowe Białorusinów w II Rzeczypospolitej i w latach drugiej wojny światowej.

W innym aspekcie rozpatruje to zagadnienie A. Sadowski. Jego praca stanowi podsumowanie dotychczasowych badań socjologicznych⁶². Autor przeprowadza socjologiczną analizę

twie białoruskim studium o F. Skorynie. Na Białorusi praca ta została opublikowana dopiero w 1991 r. (I. S. Dvarcanin, *Francisak Skarynajak kul'turny dziejaei humanist na bielaruskaj niwie, Navuka i technika*, Minsk 1991).

⁵⁷ Ihnat Dworczanin (1895-1937), op. cit., s. 13-35.

⁵⁸ Ihnat Dworczanin jako badacz i popularyzator literatury białoruskiej, op. cit., s. 67-101.

⁵⁹ *Koncepcje państwowości w poglądach polityków białoruskich w latach 1914-1918*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistyki, Uniwersytet Gdański. Historia” 1986, nr 17, s. 25-34; *Koncepcja państwowości białoruskiej w latach 1914-1918*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Historia” 8, 1987, s. 87-112; *Kwestia białoruska w programie PPS w latach 1918-1919*, „Studia Polsko-Litewsko-Białoruskie”, op. cit., s. 107-125; *Kwestia białoruska w programach KPRP w latach 1918-1920*, „Z pola walki” 1988, nr 3, s. 75-80; *Rozmowy polsko-białoruskie (marzec 1920)*, „Dzieje Najnowsze” 1988, nr 1, s. 3-13; *Białoruska elita polityczna w latach 1917-1921*, „Dzieje Najnowsze” 1989, nr 2, s. 35-41. Wśród artykułów, które zostały opublikowane po ukazaniu się omawianej monografii, są następujące: *Polityka polska wobec ruchu białoruskiego w latach 1918-1922*, „Więź” 1990, nr 7/8, s. 161-170; *Koncepcja państwowości w poglądach polityków białoruskich w czasie I i II wojny światowej*, w: *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I i II wojny światowej. Materiały konferencji naukowej*, pod red. M. Tantego, Warszawa 1990, s. 218-237; *Geneza działalności i rozpad białoruskich oddziałów wojskowych (1917-1920)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1991, t. 34, s. 105-190; *Polska wobec oddziałów Stanisława Bułachowicza w 1920 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1991, nr 1, s. 3-8 (po raz pierwszy opublikowane w „Zeszytach Naukowych Muzeum Wojska” 1989, (23), s. 100-106); *Dziejnasć Bielaruskaha instytutu haspadarki i kul'tury u 1926-1937 hadach*, *Bielaruski kaliandar*, Białostok 1991, s. 140-149.

⁶⁰ *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*, Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, nr 15, Warszawa 1990.

⁶¹ *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, seria Prace Badawcze Instytutu Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1991.

⁶² *Białoruska mniejszość narodowa w Polsce. Wybrane doświadczenia w zakresie polityki narodowościowej* (wspólnie z A. Ciechocińską), „Studia Socjologiczne” 1989, nr 2; *Białoruska mniejszość narodowa w Białymstoku*, w: *Białystok w świetle badań społecznych* (wspólnie z E. Tarnowską), Białystok 1987; *Spoleczne*

białoruskiej mniejszości narodowej w Polsce współczesnej. W takim ujęciu szczególnie interesujące są rozważania A. Sadowskiego poświęcone zróżnicowanym przejawom świadomości narodowej tej mniejszości. Praca zawiera również ciekawe wnioski na temat Białorusinów w Polsce od okresu międzywojennego do czasów po drugiej wojnie światowej.

Do lat 70.-80. w historiografii białoruskiej dwudziestego wieku istniały dwa różne nurty: radziecki i emigracyjny. Od momentu zaś kiedy zaczęły się ukazywać prace, których autorami byli Białorusini Polski — dwubiegunowość tego schematu uległa zmianie. Ich prace stanowią zarazem integralną część historiografii polskiej, a sami autorzy są także historykami polskimi. Najbardziej znanym historykiem — Białorusinem mieszkającym w Polsce — jest Jerzy Turonek, autor wartościowych prac poświęconych dziejom szkolnictwa białoruskiego na Białostoczczyźnie⁶³, stosunkom polsko-białoruskim⁶⁴, historii Białorusi z okresu drugiej wojny światowej⁶⁵ oraz tematyce białoruskiej kultury i oświaty⁶⁶. Najbardziej znaczącym dziełem historyka stała się rozprawa *Białoruś pod niemiecką okupacją*, będąca efektem rozległych studiów źródłowych i przynosząca wiele całkiem dotąd nieznanymi i niekonwencjonalnych informacji o polityce władz niemieckich na Białorusi. Przedstawiając obraz zbrodni hitlerowskich na ludności białoruskiej, J. Turonek analizuje także wpływ okupacji niemieckiej na wzrost świadomości narodowej Białorusinów. Autor uważa, że działalność polityczna administracji okupacyjnej skierowana była m.in. na przyspieszenie narodowienia Białorusinów, co wywołało ostre przeciwdziałanie strony radzieckiej. W książce w sposób wielopłaszczyznowy pokazany jest skomplikowany splot wzajemnych stosunków okupantów, różnych narodowości i formacji wojskowych na obszarze Białorusi lat 1941-1944 w obliczu zmieniającej się sytuacji politycznej.

Dziejom życia religijnego i kulturalnego Białorusinów oraz problemom białoruskiej mniejszości narodowej w Polsce poświęcone są publikacje Antoniego i Eugeniusza Mironowiczów⁶⁷. Inny charakter miały publikacje autora z Białostoczczyzny, literata Sokrata

problemy wschodniego pogranicza, Białystok 1991.

63 (Turonek J.), *Narys razvicia skol'nicva na Bielastoczcynie (1773-1939) (Zarys rozwoju szkolnictwa na Białostoczczyźnie)*, Navukovy zbornik..., op. cit., Białystok 1974, s. 81-113; *Bielaruskaje skol'nicva na Bielastoczcynie u pasliavajenny pieryjad. Daklad na navukova-papuliarnaj siestii prysviecanaj XX-hoddzju Bielaruskaha hramadzka-kul'turnaha tavarystva*, Białystok 1976, Wyd. Vajavodskaj upravy; *Okupacyjna polityka szkolna w okręgu białostockim (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 3(73), s. 308-332.

64 *Kwestia białoruska w polityce obozu londyńskiego (1941-1944)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1983, t. 19, s. 131-157; *Stosunki polsko-białoruskie w okresie drugiej wojny światowej*, „Znak” 1989, nr 6, s. 18-29.

65 *Status Białorusi w komisariacie Rzeszy Ostland*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1984, t. 20, s. 165-183; *Geneza i działalność Białoruskiej Centralnej Rady (grudzień 1943 — czerwiec 1944)*, ibidem, 1985, t. 21, s. 99-118; *Czy sprawiedliwy w Sodomie?*, „Znak” 1989, nr 2/3, s. 109-129; *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Wers, Warszawa-Wrocław 1989 (drugie wydanie — Książka i Wiedza, Warszawa 1993), wydanie białoruskie: *Bielaruśpad niemieckaj akupacyjaj*, Białoruś, Minsk 1993.

66 *Udział Mariana Falskiego w białoruskiej działalności wydawniczej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1982, nr 3/4, s. 326-328; *Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego...*, op. cit.; *Geneza i autorstwo pierwszego elementarza białoruskiego (1906)*, „Slavia Orientalis” 1986, nr 3, s. 347-358.

67 A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1983, nr 3; *Warunki kształtujące białoruską świadomość narodową w społeczności prawosławnej na Białostoczczyźnie*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego” 1989, z. 16, s. 53-68; *Latopisy supraślskie jako jedno ze źródeł „Kroniki polskiej” Macieja*

Janowicza, nawiązujące do różnych okresów historii Białorusinów i stosunków polsko-białoruskich⁶⁸. Najwięcej polemik wywołała jego książka *Białoruś, Białoruś*⁶⁹. Autor wskazuje w niej wyznaczniki sytuacji politycznej i psychologicznej narodów zamieszkujących ongiś Wielkie Księstwo Litewskie, zawężając punkt widzenia do opcji białoruskiej. Następnym okresem, który jest opisany w książce dość szczegółowo, są czasy po Unii Lubelskiej. Procesy polonizacyjne i rusyfikacyjne na Białorusi S. Janowicz podzielił na dwa etapy, pierwszy który kończy Konstytucja 3 maja, drugi zaś wieńczy rosyjski zakaz druku w języku białoruskim 1840 r. Powstanie nowoczesnej białoruskiej świadomości narodowej datuje autor na 1896 r. Tak opóźniony rozwój narodowościowy spowodował, jego zdaniem, iż na Białorusi nie powstał program niepodległościowy mający poparcie społeczne, a to z kolei zadecydowało o braku realnych możliwości uzyskania niepodległości po pierwszej wojnie światowej.

Przeglądowi publikacji ukazujących stan wiedzy o zjawiskach, które leżały u podstaw procesów migracyjnych ludności zamieszkującej ziemię białoruskie, poświęcony jest artykuł Olega Łatyszonka opublikowany w 1988 r.⁷⁰ Jest to szczegółowa bibliografia literatury na ten temat wydanej w Polsce i na Białorusi w latach 60.-80. Owocem prac badawczych ks. Grzegorza Sosny na terenie Białostoczczyzny były obszerne bibliografie parafii prawosławnych na tym terenie, które składają się z serii: alfabetycznej, chronologicznej i osobowej⁷¹. Tomy

Strykowski, *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, op. cit.; *Powstanie zabludowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica” 1990, s. 245-264. (O historii prawosławnego klasztoru w Supraślu pisał też Mikołaj Hajduk — *Sanktuarium nad Supraślą*, „Slavia Orientalis” 1989, t. 38, nr 3/4, s. 511-36). E. Mironowicz, *Białorusini w województwie Białostockim według spisu 1946 roku*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego” 1989, z. 16, s. 183-190; *Białorusin-komunista*, „Przegląd Kresowy” 1991, nr 1, s. 29-30; *Między białym a czerwonym. Białorusini w Polsce*, ibidem, s. 31-32; *Pogłębianie „patriotycznej jedności narodu” na Białostoczczyźnie (mniejszość białoruska)*, ibidem, nr 5/6, s. 42-43; *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny*, „Zeszyty Naukowe...”, op. cit., 1991, z. 17, s. 109-142. 68 *Białoruś, Białoruś*, op. cit.; *Przez cztery konfesje*, „Chrześcijanin w Świecie” 1988, nr 8/9, s. 218-237; *Białoruś i Polska — małżeństwo z rozsądku*, „Znak” 1989, nr 6, s. 5-17; *Uwagi nad świadomością mniejszości białoruskiej w PRL*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego” 1989, z. 16, s. 35-52; *Nie widzę szans*, „Przegląd Powszechny” 1989, nr 3, s. 424-425; *Onomastyczna ściana płaczu*, „Res Publika” 1989, nr 9/12, s. 29-33; *Najmłodszy naród Europy* (rozmowę przeprowadził K. Renik), „Przegląd Powszechny” 1990, nr 10, s. 57-69; *Nacjonalizmy są dziećmi biurokracji*, „Wokanda” 1990, nr 4, s. 7.

6’ Np. w opinii Marka J. Karpa: „Pan Janowicz deklarował we wstępie, że książkę tę napisał dla nas, Polaków, w celu pozyskania naszych serc. Obawiam się że serca te stracił, w każdym razie serca ludzi nie znających problematyki, a tych jest więcej, oni dominują”. Bohdan Skaradziński oceniająco: „Tekst bardzo potrzebny polskiej społeczności ze względu na jego autentyzm, lecz w najlepszym razie dysfunkcyjny, o ile zgoła nie pogłębiający zamęt” (*Krzyk rozpacz. O książce Sokrata Janowicza „Białoruś, Białoruś” rozmawiają Marek J. Karp i Bohdan Skaradziński*, „Więź” 1988, nr 1, s. 46-47).

70 Problematyka społeczno-demograficzna ziem białoruskich od połowy XIX w. do 1939 r. w świetle literatury z lat sześćdziesiątych i osiemdziesiątych, „Studia Historyczne” 1988, z. 4, s. 613-624. Inną pracą tego autora opublikowaną w omawianym okresie był artykuł: *Ruch białoruski w poszukiwaniu wyznania narodowego*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych, PAN. Oddział w Krakowie, 1987, t. 31, cz. 2, s. 39.

71 *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostoczczyźnie, część alfabetyczna*, Białystok 1984; *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostoczczyźnie, część chronologiczna*, Białystok 1985; *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostoczczyźnie, część osobowa*, Białystok 1986; *Część alfabetyczna*. Suplement I, Ryboły 1991. Uzupełnieniem części chronologicznej stał się wykaz wydanych w osobnej pozycji doku-

bibliografii zawierają tysiące pozycji i są zaopatrzone w indeksy osobowe i geograficzne. Część chronologiczna jest podstawowym przewodnikiem po zespołach źródeł do dziejów parafii prawosławnych, podobnie jak tomy części alfabetycznej po literaturze przedmiotu. W części osobowej bibliografii są podane informacje o duchowieństwie i starostach cerkiewnych.

Przy omawianiu dorobku białoruskich historyków z Polski warto też wspomnieć o publikacjach, aczkolwiek nielicznych, historyków z Białorusi, które ukazywały się w wydawnictwach polskich. Autorami byli znani historycy białoruscy Mikola Ulascyk, Vasil' Mialieska, Anatol' Hryckiewicz, Adam Mal'dzis⁷².

Recenzowane w Polsce prace historyków białoruskich dotyczyły przeważnie zagadnień gospodarczych, bo takie właśnie najczęściej na Białorusi podejmowano w zakresie badań nad historią sprzed 1917 r. Polscy recenzenci starali się zwrócić uwagę na to przede wszystkim, co mogło i powinno było zainteresować polskiego historyka. Większość recenzji ukazywała się w „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, „Kwartalniku Historycznym”, „Przeglądzie Historycznym”, „Acta Baltico-Slavica”, „Roczniku Białostockim”, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, „Studiach z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”⁷³, „Rocznikach Historycznych”, „Przeglądzie Humanistycznym”. Recenzowane były praktycznie wszystkie istotne prace historyków białoruskich mające związek z dziejami Polski lub wspólną historią narodów białoruskiego i polskiego⁷⁴. Kilku recenzji doczekała się jedyna po drugiej wojnie światowej

mentów pt. *Kościół prawosławny na Białostoczczyźnie w ocenie władz II Rzeczypospolitej: sytuacyjne sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku z lat 1928-1939: wybór dokumentów* (wybrał Grzegorz Sosna), Ryboły 1991 (Białystok, Orthdruk).

⁷² N. Ulasczyk, *Pańszczyzniana wieś Litwy i zachodniej Białorusi w przeddzień reformy 1861 r.*, w: *Zbiór artykułów historycznych o Polsce w literaturze radzieckiej*, Warszawa 1950, s. 141-172; W. I. Mielezko, *Iz historii agrarnych stosunków w Wschodniej Białorusii w okresie upadku Rzeczy Pospolitej (s sieriediny XVII do 1772 g.)*, „Acta Baltico-Slavica” 1967, t. 5, s. 41-92; W. I. Mielezko, *Handel i stosunki handlowe Białorusi Wschodniej z miastami nadbałtyckimi w końcu XVII i w XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1968, t. 33, z. 4, s. 53-91; W. I. Mielezko, *Formy i struktura feudalnej własności ziemskiej we wschodniej Białorusi w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1972, t. 33, s. 33-59; A. Hryckiewicz, *Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI-XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1970, nr 1, s. 47-72; *Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie*, „Przegląd Historyczny” 1970, t. 61, z. 3, s. 428-444; A. Maldzis, *Władysław Syrokomla a literatura białoruska*, w: *Syrokomli w 150 rocznicę urodzin. Materiały sesji popularnonaukowej. Inowrocław-Toruń, 15-16 czerwca 1973 r.* (red. Mieczysław Ingłot), Warszawa 1974.

⁷³ Przez wiele lat w specjalnym dziale recenzyjnym tego rocznika zamieszczano noty redakcyjne prezentujące książki ukazujące się w BSRR lub dotyczące Białorusi.

⁷⁴ M.in. książki: Mikoly Ulascyka (N. N. Ulaszczik, *Priedposylki krest'janskoj rieforny 1861 g. w Litwie i Zapadnoj Białorusii*, Moskwa 1965. Rec. J. Ochmański, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1966, t. 28, s. 134-137; *Oczierkipo archieografii i istocznikowiedieniju istorii Białorusii feodalnogo pierioda*, Moskwa 1973. Rec. M. Kosman, „Archeion” 1975, t. 62, s. 257-260); Paula Kazlouskiego (P. G. Kozłowski, *Krest'janie Białorusii w wtorej połowie XVII-XVIII w. (po matieriałam magnatskich wotczin)*, Minsk 1969. Rec. L. Zytkowicz, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1971, t. 32, s. 221-227); Vasilija Mialieski (W. I. Mielezko, *Oczierki agrarnoj istorii Wostocznoj Białorusii (wtoraja połowina XVII-XVIII w.)*, Minsk 1975. Rec. M. B. Topolska, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1977, t. 38, s. 176-179); Zinowija Kapyskiego (Z. J. Kopyckij, *Socialno-polityczieskoje razwitiye gorodow Białorusii w XVI—pierwoj połowinie XVII w.*, Minsk 1975. Rec. M. B. Topolska, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1977, t. 38, s. 194-196; A. Wyrobisz, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, z. 2, s. 392-396); Anatolia Hryckiewica (A. P. Grickiewicz, *Czastnowładielczieskie goroda Białorusii w XVI-XVIII w. w. Socialno-ekonomiczieskoje issledowanieje istorii gorodow*), Minsk 1975. Rec.

wielotomowa synteza dziejów Białorusi, wydana w latach 1972-1975 pod egidą Instytutu Historii Akademii Nauk BSR⁷⁵.

Podsumowując omówienie powyższych prac, można stwierdzić, że mają one bardzo zróżnicowaną wartość. Do najlepszych z nich należą te, które poświęcone są Białorusi jako części Wielkiego Księstwa Litewskiego, co tłumaczy się zarówno dobrą polską szkołą historyczną w tym zakresie badań, jak i słabszą presją ideologiczną i mniej dotkliwą ingerencją cenzury. Najgorzej wyglądała sytuacja z historią Białorusi XX w., w tym też po 1945 r. Dopiero po kilkudziesięciu latach od momentu zakończenia drugiej wojny światowej w historiografii polskiej zaczął się kształtować nowy stosunek do białoruskich zagadnień. Przeważają ujęcia monograficzne, brak natomiast opracowań porównawczych, co jest poniekąd rzeczą zrozumiałą, gdyż autentyczna narodowa historiografia białoruska zaczęła się rozwijać dopiero pod koniec lat 80. W większości historycznych publikacji radzieckich lat 50.-80., dotyczących dziejów Białorusi, lansowano utarty schemat rosyjskiej historiografii carskiej, dostosowanej do potrzeb dogmatów marksistowskich. Koncepcja białoruskiej historii narodowej, jeśli była obecna w tych pracach, to ulegała zniekształceniu na rzecz fantomów sowieckiej doktryny komunistycznej.

A. Wyrobisz, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, z. 2, s. 392-396); Vadzima Krutalievica (W. A. Krutalievic, *Roždienije Bieloruskoj Sowietkoj Riespubliki. Na puti k prowozglaszeniju riespubliki. Oktjabr' 1917 — diekabr' 1918g.*, Minsk 1975. Rec. J. Tomaszewski, „Kwartalnik Historyczny” 1976, nr 4, s. 941-944); Adama Mał'dzisa (*Bielaruś u liusterku miemuarnaj litaratury XVIII stahoddzia. Narysy bytu i zvycajau*, Minsk 1982. Rec. F. Sielicki, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 754: *Slavica Wratislaviensis*, 1985, t. 33, s. 135-137).

75 *Historyja Bielaruskaj SSR*, t. I-V Minsk 1972-1975. Najgruntowniejszej ocenie krytycznej poddał tę pracę R. Wojna (*Dwie syntezy dziejów Białorusi*, „Kwartalnik Historyczny” 1980, nr 3/4, s. 693-700). Poszczególne kolejno ukazujące się tomy recenzował w różnych latach M. Kosman („Kwartalnik Historyczny” 1973, nr 3, s. 708-711; ibidem 1977, nr 1, s. 228-231).